

PALEO- AKTUEEL

2

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

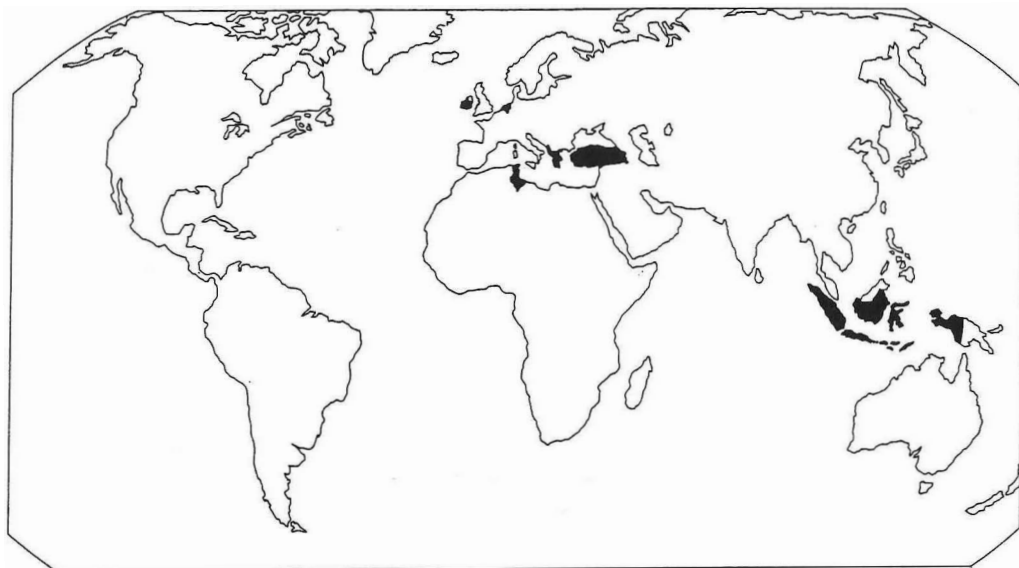
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

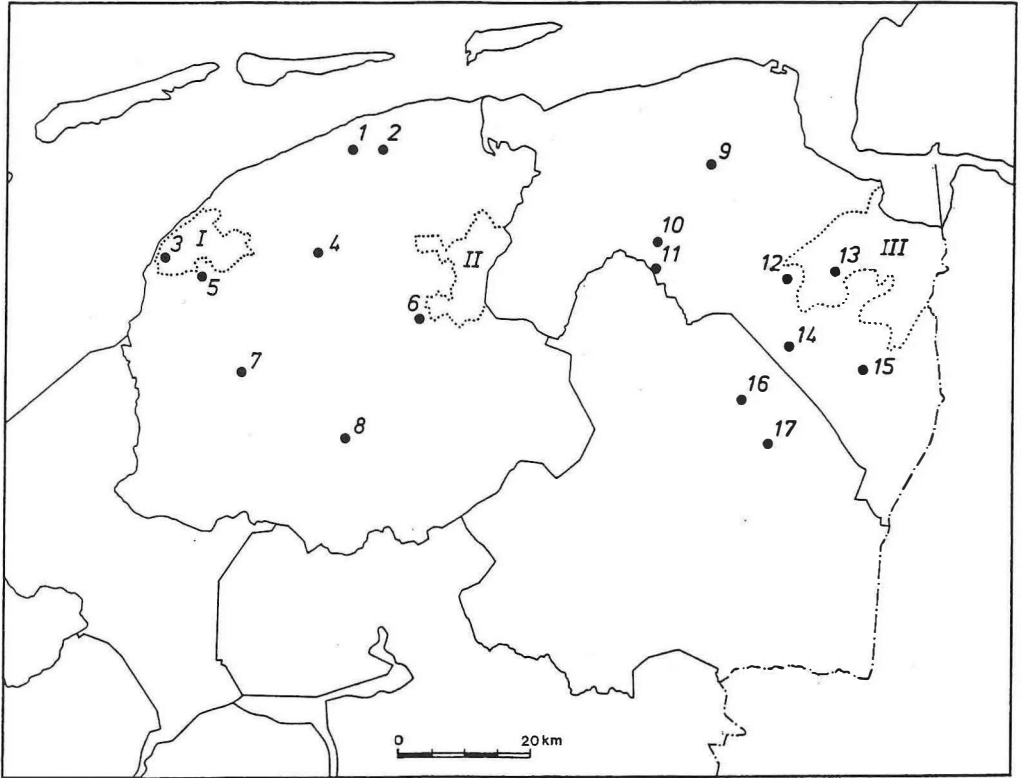
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

ARCHEOLOGISCHE VERKENNINGEN IN DE LANDINRICHTINGS- GEBIEDEN ACHTKARPELEN, EESTRUM EN DRACHTEN (FR.)

J. Molema

De Landinrichtingsdienst te Utrecht heeft de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1990 verzocht een aanvulling te leveren op de zogenaamde Standaard Archeologische Inventarisatie (S.A.I.) die voor de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten opgesteld was (fig. 1). Een S.A.I. omvat alle bestaande documentatie over een gebied, maar er wordt geen veldwerk voor verricht en er worden geen bezoeken aan amateur-archeologen in het gebied gebracht. Uit de S.A.I. viel op te maken dat nader onderzoek nuttig zou zijn. De uitvoering van de zogenaamde Aanvullende Archeologische Inventarisatie (A.A.I.) werd door de ROB verzocht aan het BAI.

De drie gebieden bevinden zich aan de noordwestrand van het Drents Plateau en maken deel uit van de Friese Wouden. Het uiterlijk van het landschap is voortdurend aan veranderingen onderhevig geweest. Het menselijk ingrijpen werd steeds grootschaliger, waardoor vooral de late middeleeuwen en jongere perioden hun sporen hebben achtergelaten. Het gebied Drachten draagt de kenmerken van de 17e- en 18e-eeuwse hoogveenafgravingen met de bijbehorende regelmatig opstreckende kavelblokken, wijken en kanalen en lintbebouwing. Achtkarspelen draagt eveneens de sporen van veenexploitatie, maar dan met een laat-middeleeuws karakter: opstreckende kavelblokken die wel systematisch, maar iets minder regelmatig zijn dan de 17e- en 18e-eeuwse ontginningen. Bovendien ontbreken de voor de late ontginningen zo kenmerkende wijken en kanalen. Wel is er sprake van lintbebouwing. In Eestrum treffen we een combinatie van opstreckende kavels en een esstructuur aan. De opstreckende kavels hebben in de

directe nabijheid van de dorpskern eveneens een esdek.

Aan het oppervlak van het grootste deel van de drie landinrichtingsgebieden treffen we eolische zanden aan, die zijn afgezet in het Weichselien (formatie van Twente). Tijdens deze ijstijd werd Nederland niet met ijs bedekt, maar was het een ijzige steppe. De eolische zanden werden afgezet op oudere afzettingen, met name de keilemen en keizanden uit het Saalien. Op sommige plaatsen ontbreken deze afzettingen en werden de zanden afgezet op grove en fijne zanden en potklei uit het Elsterien (formatie van Peelo). Op een enkele plaats zijn de dekzanden uit het Weichselien zo dun dat de oudere afzettingen dagzomen. Rondom Drogeham treffen we zanden aan uit de formatie van Peelo en potklei uit dezelfde formatie vinden we ten westen van Surhuizum en ten zuiden van Surhuisterveen. Keileem en zijn verweringsresidu keizand (formatie van Drente) komen vrijwel in het hele gebied dicht aan het oppervlak. In het noordoostelijk deel van Achtkarspelen liggen klei en veen aan het oppervlak. Het veen begon te groeien in het Atlanticum en bedekte in de loop der tijd grote delen van de huidige zandgebieden (Bodemkaart 1971; 1981).

De ontginningen, die in de late middeleeuwen begonnen, hebben vrijwel het gehele veenpakket opgeruimd. Een restant treffen we aan tussen Surhuizum en Buitenpost. Via de geulen van de rivieren Oude Ried en Lauwers kon de zee af en toe diep in het gebied doordringen en klei afzetten. Dit gebeurde ruwweg tussen 800 en 1300; daarna bood de bedijking afdoende bescherming.

Tastbare menselijke bewoning begint

met de paleolithische Hamburgcultuur, waarvan op vier locaties sporen zijn aangetroffen. De situering van de kampplaatsen is klassiek: op de hoge randzone van pingoruïnes. Pingoruïnes komen veelvuldig in de Friese Wouden voor. Doordat ze vaak gevuld zijn met water waren deze aantrekkelijk voor de mens. We treffen er niet alleen sporen van de Hamburgcultuur aan; tot en met de bronstijd zijn de pingoruïnes geliefde verblijfplaatsen geweest.

Het mesolithicum is in het hele gebied ruim vertegenwoordigd. We treffen het behalve op de hierbovengenoemde locaties aan rond het Bergumermeer en De Leijen.

Oudere neolithische sporen dan die van de Trechterbekercultuur zijn in het gebied niet aangetroffen, waarbij we dan de kanttekening moeten plaatsen dat de vuurstenen artefacten van de vroeg-neolithi-

sche culturen zich niet of nauwelijks onderscheiden van de laat-mesolithische en vroeg midden-neolithische artefacten. Ten noorden van Eestrum zijn nogal wat sporen van de Trechterbekercultuur aangetroffen, maar deze vindplaatsen vallen buiten het landinrichtingsgebied. Binnen het gebied zijn ook wel aanwijzingen voor deze cultuur gevonden, waarbij het dan met name gaat om bijlen. Behalve aan de Trechterbekercultuur kunnen we deze artefacten echter ook toeschrijven aan de Standvoetbeker- en Klokbekercultuur en ook nog aan de vroege bronstijd. Nagenoeg alle bijlen zijn los gevonden, dat wil zeggen buiten nederzettingcontext. Vaak worden dergelijke voorwerpen aangetroffen in pingoruïnes, veentjes, meertjes of rivierrandgebieden. Zulke vondsten kunnen we gevoeglijk beschouwen als offers.

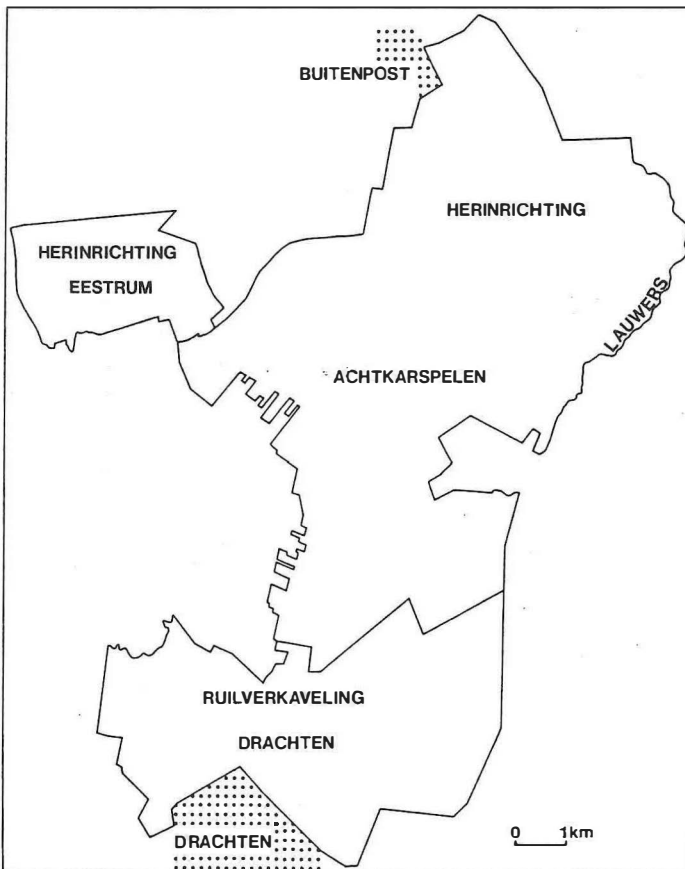

Fig. 1. Het landinrichtingsgebied.

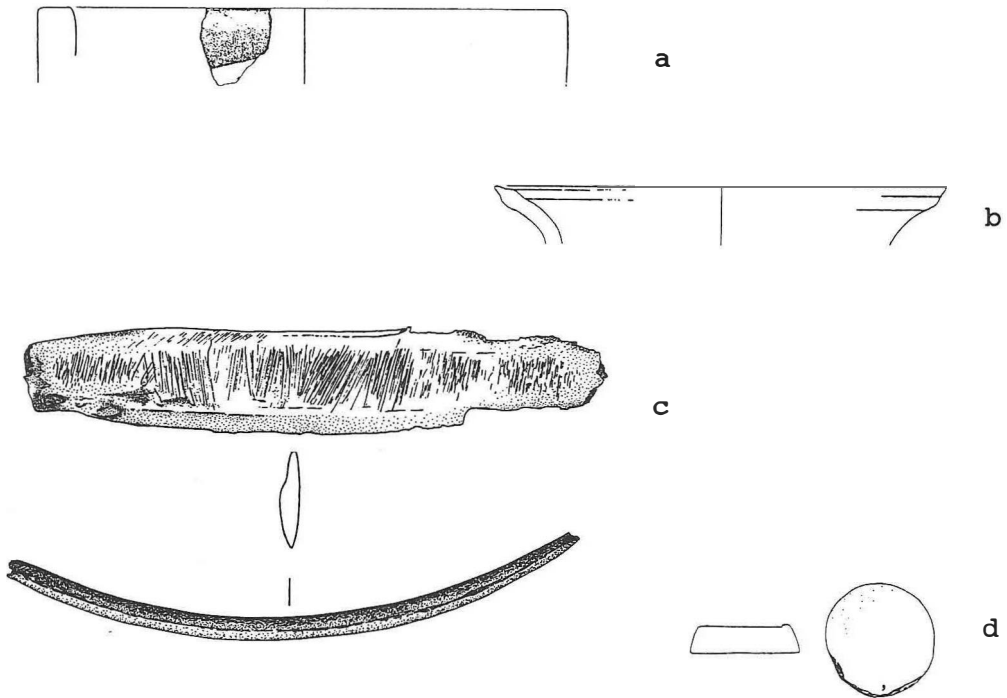

Fig. 2. Vondsten van het oude kerkhof van (Buiten-)Post: a. smeltkroesfragment met door hitte ontstane kleurschakeringen; b. kogelpotscherf; c. rib van een paard met gebruikssporen (afm. 30,5×5 cm); d. projectiel gemaakt van een dakpan (Molema, 1989: p. 134).

Van de Standvoetbekercultuur kennen we hier twee dergelijke depots. Bovendien zijn van deze cultuur drie heuvelgraven bekend, die echter niet professioneel onderzocht zijn. Van de grafheuvel te Vianen is iets meer bekend doordat de opgraver, de arts en verzamelaar J. Siebinga, een profielschetsje van de heuvel heeft gemaakt, waaruit blijkt dat het om een twee-periodenheuvel gaat (Siebinga, 1944: p. 22). Het graf van de tweede periode was al voor het onderzoek verdwenen, maar de herkenbare zodenophoging maakt een datering in de bronstijd aannemelijk. Er is een aantal nederzettingen die wel te bestempelen zijn als neolithisch, maar niet zijn toe te wijzen aan een specifieke cultuur. Aanwijzingen voor Standvoetbeker-nederzettingen ontbreken in het tot nu toe gevonden materiaal, maar gezien het voor-

komen van graven mag de aanwezigheid van nederzettingen verondersteld worden. Hierbij moeten we ook in acht nemen dat schervenmateriaal dat aan de oppervlakte ligt makkelijk verteert, waardoor de herkenbaarheid van nederzettingen afneemt. Sporen van de Klokbekercultuur zijn tot nu toe op drie plaatsen aangetroffen, namelijk een nederzetting bij Drogeham en twee losse vondsten van pijlpunten met weerhaken en schachtdoorn. Het toeschrijven van dergelijke pijlpunten aan de Klokbekercultuur is traditioneel typologisch bepaald. Enig voorbehoud is echter wel op zijn plaats, te meer daar we het in de nederzettingen gebruikte vuursteenmateriaal nog zo slecht kennen.

Uit de bronstijd kennen we drie grafheuvels en zeven nederzettingen. De drie heuvels (Vianen, Drachtstercompagnie en

Drachten) zijn door onderzoek verdwenen. Die te Drachtstercompagnie is de enige die professioneel onderzocht is en wel in 1968 door het BAI. Bewoning in de periode ijzertijd tot late middeleeuwen (11e eeuw) is niet in het gebied vertegenwoordigd. De drie Romeinse denarii die in Augustinusga zijn gevonden weerspiegelen geen bewoning, maar vertegenwoordigen een depot waarvan de betekenis zich niet direct laat vaststellen.

Het veen dat vanaf het Atlanticum stevig was gaan groeien werd in de middeleeuwen voor de mens aantrekkelijk. Door in de waterhuishouding van het veen in te grijpen wist men het gebied (Noordoost-Achtkarspelen) voor bewoning geschikt te maken, geholpen door een klein klimaats-optimum dat in de 12e eeuw te plaatsen is (Streefkerk & Casparie, 1987: p. 31). Het veen werd verkaveld in opstreckende langgerekte blokken en in cultuur gebracht. De hoogste (droogste) delen dienden als bouwland, de lagere stukken als weidegrond en de natste percelen als hooilanden. De opstreckende kavelstructuur is nog steeds in het gebied aanwezig. Het cultiveren van een veengebied houdt in dat men moet ontwateren. Deze grondwater-spiegelverlaging veroorzaakt maaiveld-daling ofwel een relatieve grondwaterspiegelstijging. Om deze vernatting de baas te blijven moet men verder ontwateren, maar het veen gaat juist hierdoor ook verder oxyderen en inkrimpen. In de 17e eeuw kon men deze problemen door uitgekende afwateringssystemen de baas, in de middeleeuwen nog niet. Bovendien had Achtkarspelen te lijden van zeewater dat via de Lauwers en de Oude Ried diep in het gebied kon doordringen. Uiteindelijk werd men gedwongen de woonkernen te verplaatsen naar hoger gelegen gebieden. Gezien de bouwdata van de kerken van de verplaatste dorpen kunnen we het verlaten van het veengebied ruwweg in de 13e eeuw stellen. Het verplaatsen van de ne-

derzettingen gebeurde binnen de bestaande kavelgrenzen, dat wil zeggen dat het grondbezit bleef vaststaan en dat alleen de gebouwen verplaatst werden. Binnen de huidige opstreckende pastoriekavels van de kerken van Augustinusga, Buitenpost en Surhuizum kunnen we de standplaats van de verlaten kerken terugvinden. Van de voormalige kerk van Surhuizum rest alleen een veldnaam, de standplaatsen van de voormalige kerken van Augustinusga en Buitenpost (fig. 2) zijn nog duidelijk in het veld te herkennen. Dit geldt ook voor de oude kerkplaats van het buiten het landinrichtingsgebied liggende Kooten. De kerk van Kortwoude werd in 1441 door wateroverlast en armoede verlaten. Afgezien van financieel onvermogen had men ook geen achterland om de kerk naar te verplaatsen (Mol et al., 1989: 3.2.1.2).

Bij het uitvoeren van de A.A.I. bleek overduidelijk wat het belang is van amateur-activiteiten in gebieden waar professionele archeologen tot nu toe weinig onderzoek verricht hebben. Het aantal vindplaatsen kon van een handjevol uitgebreid worden tot ruim 80, waarvan zo'n 80% aan het licht werd gebracht door amateurs, zodat in het kader van de landinrichting gesproken kan worden van een vruchtbare samenwerking. De auteur is met name dank verschuldigd aan de heren L. en M. Postma te Buitenpost. De gegevens van wijlen J. Siebinga konden op het Fries Museum te Leeuwarden geraadpleegd worden.

Summary

A reallocation scheme in the eastern part of the province of Friesland has prompted a large-scale archaeological survey of the area and examination of both public and private collections and archives. The inventory was increased from roughly a dozen to about eighty sites.

Literatuur

Mol, J.A., P.N. Noomen & J.H.P. van der Vaart, 1990. *Achtkarspelen-zuid/Jis-trum, een historisch-geografisch onderzoek voor landinrichting*. Leeuwarden.

Siebinga, J., 1944. *Overzicht van de voor-geschiedenis van de gemeente Smal-lingerland. Smellingera-land. Proeve van een 'Geakinde' van de gemeente Smallingerland*. Drachten.

Molema, J., 1989. Het 'Ol kerkhof' te Scheemda. *Groninger kerken* 6, pp. 130-134.

Streefkerk, J.G. & W.A. Casparie, 1987. *De hydrologie van hoogveensystemen*. Utrecht enz.

Bodemkaart van Nederland, 1:50.000. Blad 11 oost Heerenveen, resp. Bladen 6 west en oost Leeuwarden en 2 west en oost (vaste land). Stichting voor Bodemkartering. Wageningen 1971, resp. 1981.